

II. PSIHOLOGIA SOCIALĂ ÎN DIALOG/LA PSYCHOLOGIE SOCIALE EN DIALOGUE

O femeie la Școală (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris). Interviu cu Rose-Marie Lagrave

Pierre-Antoine Fabre: Patrick Fridenson¹ va completa această introducere, dar aș vrea de la început să spun că sunt deosebit de bucuros că ne întâlnim în jurul acestui atelier², care urmărește să redea într-un anumit fel istoria Școlii în existența ei concretă și, așadar, în special prin indivizii care au făcut această istorie. Iar ceea ce ne interesează mult aici este tocmai faptul că tu ai traversat viața Școlii în diferite aspecte pe care am vrea să le abordăm, în spiritul unității unui parcurs și nu doar al unei tematici specifice, întrucât ne vom apleca atât asupra experienței și muncii tale în fosta Europă de Est, cât și asupra evoluției vieții femeilor în Școală, pe care am tratat-o puțin până acum, și, în sfârșit, asupra vieții sindicale, pe care poate am abordat-o și mai puțin. Acesta este cadrul general.

Patrick Fridenson: Aș adăuga două lucruri. În primul rând, cel al acțiunii internaționale: ți-am trimis două documente de epocă, pe care vei avea ocazia să le comentezi după cum dorești. În al doilea rând, noi doi ne-am reîntâlnit la comemorarea a 40 de ani ai EHESS în 2014-2015, de unde mi-a rămas o amintire puțin nesatisfăcătoare. Eram pe „France”³, iar președinția Școlii ne incluseră în grupul de lucru coordonat de Cyril Lemieux, membru al Biroului. Două inițiative de atunci care au fost cu totul bune. Au existat cele 101 cărți care au marcat istoria Școlii. Și a existat o expoziție despre 40 de absolvenți ale EHESS, numită ironic online „Școala femeilor”. Vom putea reveni asupra acestui lucru. Demersul prezentului atelier este modest. Ceea ce contează este ca el să se înscrie într-o evoluție permanentă și să se întemeieze pe mijloacele pe care le avem în mod real, adică persoanele care acceptă să vorbească, arhivele pe care arhiviștii ni le pun la dispoziție...

Pierre-Antoine Fabre: ...și să recunoaștem de la început și limitele noastre în fața unui subiect – istoria Școlii ca instituție științifică, luând în considerare ambii termeni ai formulării – infinit!

Patrick Fridenson: În această atmosferă, care este una prietenoasă, te vom lăsa să deschizi balul.

-
1. Pierre-Antoine Fabre, istoric al religiilor; Patrick Fridenson, istoric. Amândoi sunt profesori (directori de studii) la EHESS.
 2. Atelier dedicat istoriei École des Hautes Études en Sciences Sociales. Cf. număr tematic al acestei publicații, Pierre-Antoine Fabre (dir.), „Une histoire: L'école des Hautes Études en Sciences Sociales” (*Politika*, mis en ligne le 08/04/2026).
 3. Școala a fost găzduită o vreme în imobilul Le France (190-198, avenue de France, 75013 Paris). Campusurile EHESS sunt astăzi situate la Paris (bulevard Raspail) și Aubervilliers (campus Condorcet).

Pierre-Antoine Fabre: Aș adăuga doar că această legătură cu arhiviștii Școlii – Marine Coquet și Nicolas Azam – este cu adevărat foarte importantă, pentru că miza este, atât pentru ei, cât și pentru noi, în acest atelier, să facem aceste arhive mai vizibile. [...]

Rose-Marie Lagrave: Da, trebuie să întreprindem fără întârziere istoria Școlii, pornind de la fondurile de arhivă, dar și de la o anchetă orală cu colegi care au „făcut” Școala în diferite momente ale construcției sale. Pentru cei și cele din generația mea, există o urgență din cauza vârstei noastre înaintate, care ne-a permis să cunoaștem din interior diverse momente ale funcționării Școlii și, dacă înțeleg bine, acesta este scopul acestor interviuri.

Pierre-Antoine Fabre: Observăm în general că, pornind chiar de la un fragment, rezultatele analizei sunt suficiente de semnificative pentru a permite readucerea la viață a unui moment, a unui spațiu, a unei probleme etc. La primul capitol al interviului nostru voiam să-ți spun și că, în introducerea pe care o vom da întregului volum, vom evoca, desigur, cartea ta *Voyage au pays d'une utopie déchu*¹, pe care am recitit-o zilele acestea, o carte cu adevărat minunată și care ar fi interesant de redat spre lectură colegilor noștri mai tineri. Cartea va fi, așadar, desigur menționată. Ne imaginăm că ai putea începe cu o perspectivă generală asupra experienței, memoriei și, eventual, a raportului tău actual, de la distanță, cu întreaga perioadă. Apoi am putea intra în câteva detalii din aceste piese de arhivă, pentru a-ți cere cum le recitești astăzi.

A lucra cu Europa de Est

Rose-Marie Lagrave: Experiența pe care am dobândit-o nu este doar una profesională, ci și socială, în măsura în care Școala a fost creuzetul esențial al ascensiunii mele sociale și intelectuale. Fac parte dintre puținii ne-moștenitori care au pătruns în Școală pe ușa din dos și care au contribuit la diversificarea socială a recrutării. M-am simțit datorare față de o instituție care m-a primit și apoi m-a ales, iar felul meu de a-mi plăti datoria a fost să mă angajez în viața instituțională, aducând acolo, împreună cu alții, un spirit critic. Am păstrat, desigur, memoria anumitor momente colective care m-au marcat în mod deosebit, dar, cum vârsta nu ajută, memoria îmi joacă feste și, prin urmare, am recitit câteva caiete pline cu notele luate în anii Europei Centrale, caiete pe care, de altfel, trebuie să le predau arhivelor Școlii.

Cum să încep? Prin cererea surprinzătoare a lui Marc Augé, ales președinte în 1985, care m-a solicitat să preiau responsabilitatea relațiilor internaționale. Surpriza a fost totală, căci, deși îi citisem cărțile, nu îl întâlnisem niciodată și nu aveam nicio competență pentru a asuma această responsabilitate, cu atât mai mult cu cât Placide Rambaud, directorul Centrului de sociologie rurală, mă descurajase în acest sens. Când, mult după încheierea mandatului său de președinte, l-am întrebat pe Augé de ce m-a ales, răspunsul a fost fără ocolișuri: observase dinamismul meu în acțiunile sindicale și conta pe transpunerea acestui dinamism în dezvoltarea relațiilor internaționale. La început ghidată de Yves Hersant, înainte ca acesta să preia conducerea Centrului Europa, am devenit apoi responsabilă de ceea ce devenise o Divizie a Relațiilor Internaționale, care s-a extins progresiv, dar s-a diversificat puțin. Într-o adunare a cadrelor didactice, prezentasem un raport de etapă asupra rețelei de relații internaționale și observasem că acestea circulau aproape exclusiv între doi poli: Statele Unite și Italia. Am subliniat această focalizare regretabilă (mi s-a reproșat), pentru a propune acoperirea unor lacune regionale de neînțeles. De exemplu, aveam un Centru de studii africane dinamic, dar nicio invitație de la colegi din acest continent nu figura printre cererile anuale. Am încercat

1. *Voyage au pays d'une utopie déchu. Plaidoyer pour l'Europe centrale*, Paris, PUF, 1999 (trad. *Prin țările unei utopii apuse*, Iași, Institutul European, 2006).

astfel să reechilibrez misiunile și invitațiile, iar conjunctura politică explică cum s-a produs accelerarea ritmului.

În 1989, după căderea zidului Berlinului, responsabilul secției Europa din Ministerul Afacerilor Externe a solicitat un interviu cu Marc Augé, la care am participat. Acesta dorea ca Școala de Înalte Studii să fie vârful de lance al reactivării relațiilor științifice cu țările Europei Centrale și de Est. Augé a răspuns pozitiv. După plecarea reprezentantului MAE, Augé s-a întors spre mine și mi-a spus: „Rose-Marie, ocupați-vă”. Nu știam nimic despre Europa Centrală, dar știam că Școala inițiasse deja colaborări cu unele țări, în special Polonia și Ungaria. Seminarul lui Fernand Braudel, de exemplu, includea mai mulți cercetători polonezi. În volumul oferit lui Ruggiero Romano la 60 de ani sunt menționate numele lui Aleksander Gieysztor, Jerzy Wyrozumski, Henryk Samsonowicz, Marian Malowist, Bronislaw Geremek, Witold Kula, al cărui fiu, Martin, a condus Atelierul de la Varșovia. Existau, așadar, acorduri semnate încă din 1958 de Braudel însuși, în Ungaria și Polonia; acordul polonez pe care îl am în față și pe care l-ați regăsit în arhive, încheiat între Școala de Înalte Studii în Științele Sociale și Departamentul de Științe Sociale al Academiei Poloneze de Științe, semnat de François Furet la Varșovia în 1984, pentru perioada 1984-1987. La acea vreme, acordurile dintre Academii de Științe și Școală erau reînnoite din patru în patru ani, cu semnături alternative în fiecare țară. Relațiile cu Polonia și Ungaria priveau în principal organizarea unor colocvii și obținerea unor burse de cercetare. Dosarele de candidatură erau trimise la Școală, iar noi le examinam cu atenție, întrucât aceste burse puteau fi un mijloc de favorizare a unor cercetători apropiați sau supuși puterii politice. Selectam un număr mic de dosare, pe care le completam cu invitații adresate unor cercetători interziși la predare, precum Bronislaw Geremek sau Aleksander Gieysztor, finanțate de Open Society Foundation, dependente de Fundația Soros. Am continuat să jucăm acest joc dublu până în 1989; cred că interlocutorii noștri nu erau deloc naivi.

O anecdotă ilustrează acest lucru. În 1986, împreună cu Augé, eram la Varșovia pentru semnarea unui nou acord cu președintele Academiei de Științe. La finalul ceremoniei, acesta ne-a invitat la prânz la el acasă, iar la un moment dat el și Augé s-au îndepărtat. Știam că Augé urma să-i ceară să sprijine invitația pentru Geremek, astfel încât acesta să poată veni să susțină conferința Marc Bloch¹. Probabil că a refuzat, rușinat de răspunsul lui negativ. Apoi am mers să-l vizităm pe Geremek, al cărui apartament, știam, era plin de microfoane. Vorbeam trecându-ne hârtiute, în timp ce discutam despre toate cele. Deodată, Geremek s-a ridicat, furios, adresându-se microfoanelor: „Domnule Jaruzelski, știu că ne ascultați, m-am saturat să primesc prieteni și să fiu nevoit să tac. Ascultați ce vreți, nu contează!”. Geremek era convocat zilnic la poliție în jurul orei 17. Drept urmare, la conferința Marc Bloch, Jacques Le Goff a citit textul lui Geremek, reținut la Varșovia; golul lăsat de scaunul vacant a făcut prezența lui și mai sensibilă.

Nu aveam nicio colaborare oficială cu România, Bulgaria și Cehoslovacia, însă aceasta din urmă a beneficiat de contribuțiile asociației Jan Hus. Jacques Derrida, Jean-Pierre Vernant și Emmanuel Terray mergeau în misiune la Praga pentru a ține seminarii în apartamente private. Intelectualii cehi, la fel ca și colegii noștri, erau supravegheați de poliție, iar Jacques Derrida a fost arestat.

Apoi a intervenit răsturnarea din 1989. În primăvara lui 1990, Ministerul Afacerilor Externe a cerut EHESS să reconstruiască sau să refacă științele sociale în Est. Am transformat atunci acest spațiu geopolitic într-un teren de investigație și am plecat, chiar din 1990, în România, Ungaria, Bulgaria, Cehoslovacia și Polonia pentru a face un fel de evaluare a

1. Conferințe anuale organizate de École des Hautes Études la începutul unui an universitar.

științelor sociale (sau a ceea ce mai rămăsese din ele). Accesul la acest teren mi-a fost facilitat de mai mulți factori: EHESS a fost una dintre primele instituții care au intervenit în PECO¹; puteam solicita sprijinul „dizidenților” cu care lucrasem deja; chiar și sub regimul comunist, *Annales* era cunoscută și citită; revista deschidea astfel ușile pentru cineva trimis din partea instituției care producea *Annales*.

În toate aceste țări, istoricii fuseseră cel mai puțin afectați de cenzură, în special pentru că aleseseră sau se reconvertiseră în domeniul istoriei perioadelor îndepărtate, ca să evite istoria timpului prezent, cenzurată și apoi interzisă, cu excepția hagiografiilor despre conducători sau a apologiilor regimurilor comuniste. Alte discipline, precum psihologia și sociologia, fuseseră denaturate sau interzise, iar etnologia se ocupa mai ales de folclor sau de patrimoniul rural. Vizitele prin centrele sau secțiile disciplinare ale academiilor și universităților, conduse exclusiv de responsabilii lor, se încheiau toate cu un apel urgent la colaborări. Am observat că acești directori se considerau o generație sacrificată, pledând pentru prioritate absolută din partea Școlii. Dar, ocupându-se vreme îndelungată aproape exclusiv cu conducerea centrelor, nu mai aveau studenți sau doctoranzi. În schimb, studenții formau adevărata generație sacrificată, iar dacă voiai să reconstruiești domeniul științelor sociale, pe ei trebuia să te bazezi. Îmi amintesc că, într-un sejur la Budapesta, mă gândeam la un mecanism care să asocieze studenți și profesori, iar formatul „atelierului” s-a impus treptat, atât prin atelierul braudelien de istorie, cât și prin revista *L'Atelier du roman*, dar și pentru că acest format amintea de transmiterea cunoștințelor și gesturilor prin cuvinte, prin lecturi, în atelierele din Evul Mediu, așa cum le descriau istoricii. Întoarsă la EHESS, am discutat această idee cu Nathan Wachtel și Emmanuel Terray, acceptată apoi de Marc Augé și de MAE.

Organizarea atelierului presupunea alegerea, pentru fiecare țară, a unei teme anuale, în acord cu colegii din Est. Apoi trebuia elaborat un program de seminare săptămânale, susținute de colegi ai Școlii, care trebuiau convinși să meargă să predea în PECO. Ecoul în rândul lor a fost mult peste așteptări, a fost un entuziasm extraordinar. Nu le voi mulțumi niciodată destul colegilor, dotați cu un simț colectiv și civic, dublat de curiozitatea de a vedea de aproape scoriile comunismului. În acest context, am fost noii misionari ai științelor sociale, cu toată seriozitatea și vocația altruistă pe care o presupune, și am jucat acest rol cu entuziasm. Fără această convingere și credință în vocația emancipatoare a științelor sociale, nu se poate înțelege investiția colectivă a cadrelor didactice. Rareori am cunoscut o asemenea fervoare colectivă! Cu riscul de a greși, cred că un astfel de elan a fost primul și singurul de această anvergură la EHESS, chiar dacă, odată cu trecerea anilor, entuziasmul a fost înlocuit de oboseală.

La final de an, făceam împreună cu studenții și profesorii o sinteză pentru a îmbunătăți organizarea, iar împreună cu consilierii culturali ai ambasadelor procedam la recrutarea a doi sau trei bursieri ai guvernului francez (BGF) care veneau să își facă DEA²-ul, apoi teza la EHESS. Primul atelier a fost cel de la București; al doilea la Budapesta, apoi Varșovia, Sofia și Praga, iar de fiecare dată au existat rezultate remarcabile. În arhivele EHESS ar trebui să se regăsească rapoartele anuale pe care le trimiteam MAE-ului și numărul de BGF absolvenți ai EHESS din PECO. Nu aveam niciodată suficiente burse pentru numărul de candidați și, în fiecare an, trebuia să conving ambasadorii și consilierii culturali; mulți erau reticenți față de științele sociale, în timp ce alții, puțini la număr, erau flatați să includă EHESS în aria lor de acțiune. Schimbarea posturilor la fiecare patru ani implica reluarea unei „apărări și ilustrări”

-
1. PECO: Pays de l'Europe Centrale et Orientale, denumirea țărilor care adoptaseră modelul sovietic înainte de 1989.
 2. DEA: Diplôme d'Etudes Approfondies, predecesoarea actualelor mastere.

a științelor sociale și a studenților. Eram mereu la cheremul bunăvoinței sau dezaprobării ambasadurilor și consilierilor culturali cu care învățasem să negociez.

Acest deficit recurent de burse doctorale a fost parțial rezolvat de o propunere cu totul neașteptată. În 1994, la finalul celui de-al doilea mandat al lui Augé, rectorul Asociației Universităților Parțial sau Total Francofone (AUPELF), Michel Guillou, i-a propus lui Marc Augé ca EHESS să fie instituția coordonatoare a unei școli doctorale situate într-una dintre țările din Est, în care studenții să fie pregătiți pentru DEA pentru a-și elabora apoi teza într-una dintre țările francofone din „consorțiul” AUPELF: Canada, Belgia, Elveția, Franța. Douăzeci de studenți selectați anual aveau să beneficieze de o bursă AUPELF pe durata studiilor.

Patrick Fridenson: Vorbești despre Michel Guillou, fostul președinte al Universității Paris-Val-de-Marne [Créteil], care apoi a făcut carieră în relațiile universitare internaționale? Faptul că oferea o școală doctorală pentru toate țările Europei Centrale și de Est era totuși un gest frumos.

Rose-Marie Lagrave: Nu „o oferea”, pentru că totul era de imaginat și construit, o misiune dificilă, inclusiv în relația cu Michel Guillou, care voia să creeze un DEA francofon (DERA), diplomă pe care intenționa să o facă recunoscută de universitățile contractante. Într-o reuniune memorabilă la sediul AUPELF din Place de la Sorbonne, a fost nevoie ca François Weil, secretarul Biroului, apoi Jacques Revel, președintele EHESS, să vină să mă sprijine pentru a refuza această uzurpare academică. Dincolo de acest episod, prima dificultate a fost alegerea țării. După consultarea colegilor din Școală și din PECO, Praga, urmată de Budapesta, câștiga toate voturile. Totuși, trebuia să ținem cont de starea francofoniei și, în ciuda respingerii majoritare a României, școala doctorală a fost instalată la București. În ziua inaugurării, în aula Facultății de Drept, Jacques Toubon, ministrul Culturii, și omologul său român, Andrei Marga, rectorul Universității din Cluj, au salutat această inițiativă, în prezența lui Michel Guillou și a ambasadurilor țărilor francofone. Școala doctorală era găzduită în biroul regional AUPELF, BECO [Bureau Europe centrale et orientale], strada Schitu Măgureanu nr. 1, condus de Thérèse Pistilli, prima responsabilă a BECO. Aveam o sală de curs și un birou pe care îl împărțeam cu Zoe Petre, directoarea școlii doctorale până în 1996, când i-am succedat. A doua dificultate era cazarea studenților veniți din alte PECO, deja reticenți să vină la București. Vizitasem dinainte căminele studențești, al căror grad de insalubritate excludea cazarea acolo. Nimic nu era prevăzut pentru ei; a trebuit să improvizăm. Eu eram cazată într-o casă mare, dezafectată, cu multe camere goale și paturi. Acolo i-am instalat pe studenți. A doua zi, m-am scuzat față de Andrei Marga, care mi-a răspuns în glumă: „dacă ar exista oameni ca dumneavoastră în România, totul ar merge mai bine!”. Cu asta s-a încheiat discuția. A treia dificultate ținea de prejudecățile studenților, care se clasificau în funcție de stereotipurile reciproce referitoare la țările lor: polonezii se puneau în vârful ierarhiei, românii la bază, ca să nu mai vorbim de tensiunile dintre Ungaria și România, iar Bulgaria apărea, pe această hartă a animozităților, ca țară neutră. Aceste aversuni au fost repede înlăturate de conviețuirea în seminarii și în căminele studențești. După un an la București, studenții erau repartizați între universitățile „occidentale”: Bruxelles, Quebec, Neuchâtel și Paris, obiectul unei competiții acerbe între ei.

Patrick Fridenson: Și deci, în cele din urmă, pentru tine, momentul București este un fel de încununare a tot ce a precedat, prin nivelul de mobilizare a unui ansamblu de țări din Est și din Vest?

Rose-Marie Lagrave: Nu era o încununare, ci una dintre prelungirile atelierelor, rupând bilateralitatea în favoarea unui colectiv reunind mai multe PECO și mai multe universități francofone din Vest. De altfel, atelierelor erau o picătură de apă într-un câmp al științelor sociale din Est care se dezvoltă și se instituționaliza. Wissenschaftskolleg din Berlin, New

Europe College din București, condus de Andrei Pleșu, Open Society Foundation cu Collegium Budapest – instituții cu vizibilitate – dispuneau de mult mai multe mijloace. Noi nu aveam existență juridică decât prin ancorarea noastră în EHESS. Atelierele se bazau pe bunăvoința ambasadelor, pe generozitatea colegilor pentru a pleca în misiune și pe pasiunea comună de a transmite științele sociale. Din anii 2000, mai mulți colegi au preluat ștafeta: Morgane Labbé la Varșovia, Heinz Wismann la Sofia, Jacques Revel la Budapesta. Instituțiile mari au ocupat treptat prim-planul, dar formatul redus al atelierelor a fost un atu, datorită lipsei de birocratizare, flexibilității și diversității în predare.

Patrick Fridenson: Ai explicat foarte bine acest elan extraordinar care a traversat Școala. Existase anterior o competență pe țările Estului, reprezentată de Isac Chiva...

Rose-Marie Lagrave: Bineînțeles! Pentru a înțelege de ce România a fost aleasă, trebuie să ne amintim și de „școala română de la Fontenay-aux-Roses”, creată în 1929 de Nicolae Iorga, mare istoric, apoi de Centrul de Studii Române al Sorbonei – două experiențe care au marcat profund relațiile științifice franco-române înainte de al Doilea Război Mondial. Isac Chiva făcea parte dintre colegii victime ale pogromurilor din România în timpul războiului, exilați în Franța și aleși la Școală; Georges Haupt, deportat, ales la a VI-a secțiune în 1962; Chiva în 1970. Unii dintre ei și-au scris autobiografiile, precum Serge Moscovici (*Mon après-guerre à Paris*)¹. Când i-am vorbit lui Chiva despre atelierul românesc, acesta a condamnat ferm inițiativa, susținând că nimic nu este posibil cu românii, că orice acțiune este sortită eșecului. Înțelegeam această amărăciune, dar nu puteam ceda, pentru că eram convinsă că difuzarea și interiorizarea științelor sociale de către o generație tânără ar fi un antidot împotriva fascismului și antisemitismului. Apoi a sosit Nicolas Tertulian, în 1982, despre care am aflat că se numea Nathan Veinstein și trăise pogromul de la Iași, din iunie 1941. M-a ajutat și m-a sfătuit, la fel ca André Godin, autorul cărții *Une passion roumaine*, care înțelesese rolul lui Roland Barthes la Institutul Cultural Francez din București și publicase corespondența românească a lui Alphonse Dupront. Revenind la Barthes, Tiphaine Samoyault evocă perioada sa românească în biografia lui Barthes². Ea arată cum acesta a reorganizat biblioteca Institutului Francez din București, a organizat cicluri de conferințe despre muzică și ținea în fiecare sâmbătă un seminar... Cu siguranță este încă mult de spus despre acel sejur al lui Barthes în România!

Patrick Fridenson: Ceea ce spui, luând exemplul lui Isac Chiva, este că aveai, pe de o parte, aliați, iar pe de altă parte, oameni pentru care România greșise în perioada interbelică sau/și sub nazism, iar climatul era foarte contrastat... Am o a doua întrebare. Îmi amintesc reuniuni pe care Marc Augé le-a prezidat timp de doi ani la Ministerul Cercetării, pe Rue Descartes, în cadrul cărora atribuia fonduri pentru lucrări despre sau cu țările din Est; nu am găsit urme în documentele mele – care nu sunt foarte bine ordonate! –, dar am senzația că datorită activității tale, Augé devenise un fel de om-resursă pentru Europa de Est, nu numai pentru Afacerile Externe, ci și pentru Rue Descartes.

Rose-Marie Lagrave: Patrick, îmi dezvălui ceva ce nu știam... dar care nu mă miră! Nu știu dacă putem deduce mecanic activitatea lui Augé din munca făcută în Ateliere, dar știu că era convins că restructurarea științelor sociale în Est era o cauză justă, ce ținea de competențele Școlii; a aderat imediat la principiul Atelierelor. Din moment ce le semna, el citea bilanțurile anuale pe care i le prezentam înainte de a le trimite la MAE, pentru ca subvențiile să fie reînnoite;

1. Georges Haupt, istoric (1928-1978), Isac Chiva, antropolog (1925-2012), Serge Moscovici, psihosociolog (1925-2014) și Nicolas Tertulian, filosof (1929-2019), profesori la EHESS, de origine română.
2. Tiphaine Samoyault, *Roland Barthes*, Paris, Seuil, coll. «Fiction & Cie», 2015.

acestea au fost reînnoite fără dificultăți, până în momentul plecării lui Yves Saint-Geours de la secția Europa a MAE.

Patrick Fridenson: O altă întrebare: ai evocat rolul istoricilor ca bază de pornire pentru Ateliere...

Rose-Marie Lagrave: Da, deoarece, așa cum am spus, prestigiul *Annales* le-a permis istoricilor din PECO să mențină o activitate științifică cu condiția să renunțe la istoria timpului prezent și să lucreze pe perioade-refugiu...

Patrick Fridenson: Ne poți spune cum ai procedat pentru a lărgi paleta disciplinelor?

Pierre-Antoine Fabre: Completez întrebarea cu unul dintre aspectele interesante ale documentului polonez, acela care privește momentul Furet. Există într-adevăr o dominantă istorică, dar și una franceză: am fost surprins de proporția „tematicilor”, ca să folosesc termenul, care priveau istoria Franței, în special istoria Revoluției Franceze.

Rose-Marie Lagrave: Îi răspund mai întâi lui Patrick. Sociologia era interzisă atât în România, cât și la Praga, mai puțin în Polonia: existau, de exemplu, anchete despre căminele muncitorești, de care însă nu am mai găsit urme în arhive. Asta se numea demografie, dar era de fapt sociologie. Dimitrie Gusti a cercetat sate românești, din care a scos mai multe cărți. Granițele disciplinelor erau neclare sau menținute intenționat în neclaritate.

Se poate considera că accentul pus pe istoria Franței și pe Revoluția Franceză a fost rezultatul unei viziuni imaginare, colorate „marxist” sau comunist, care, în PECO, ca și în multe alte țări ale lumii, a constituit o referință politică. A fost și o modalitate de a saluta lucrările lui François Furet despre Revoluția Franceză, chiar dacă *Le Passé d'une illusion* a fost o „biblie” neegalată în aceste țări.

Psihologia nu era binevenită, fiind considerată „burgheză”. Existau însă tradiții lingvistice solide, dar nu mă pot pronunța asupra lor. În ceea ce privește antropologia, ea se ocupa mai ales de America Latină.

Pierre-Antoine Fabre: Voiam tocmai să te întreb despre America Latină, pentru că prezența ei este ceva surprinzător în convențiile poloneze din mandatele lui Furet.

Rose-Marie Lagrave: Ai dreptate, prezența Americii Latine este insolită. Ea se datorează probabil faptului că în Academia poloneză exista un Centru de studii pentru America Latină, care se dovedise însă o cochilie goală: ne-am sprijinit pe acest antecedent pentru a încerca să relansăm antropologia, dar fără succes. În PECO nu se făcea propriu-zis antropologie, ci mai degrabă etnografie, în special în mediul rural. La București există și astăzi un Muzeu al Țăranului... Placide Rambaud începuse anchete de sociologie rurală, dar toate datele și interviurile i-au fost confiscate la graniță; a fost singurul caz.

Pierre-Antoine Fabre: Asta mă duce la o altă întrebare, legată de raportul dintre universități și Academie: în documentul maghiar, Academia apare destul de centrală, ca o platformă pentru relațiile cu Franța.

Rose-Marie Lagrave: Înainte de 1989, nu aveai dreptul să semnezi cu universitățile, așadar existau doar academiile, care, pe deasupra, voiau să păstreze cu gelozie controlul asupra relațiilor internaționale. Am înțeles repede, în 1990, că trebuia lărgit perimetrul investigației pentru a avea acces la studenți. În realitate, lumea academicienilor acapara acordurile în favoarea lor, în detrimentul universităților și deci al studenților. Una dintre primele convenții universitare după 1989 trebuie să fi fost semnată cu Universitatea Carolină din Praga, dar memoria mă trădează, ar trebui consultate arhivele...

Patrick Fridenson: Rose-Marie, vreau să pun o altă întrebare: în prezent, în țările despre care vorbim există universități depline care au făcut uitate academiile, dar există și evoluțiile politice pe care toată lumea le cunoaște în fiecare dintre aceste țări... Cazul Bulgariei mă frapază în mod deosebit: mă întreb ce s-a schimbat cu adevărat în profunzime. La ce a condus,

până la urmă, această muncă enormă pe care tu și colegii noștri ați desfășurat-o? Care este bilanțul tău, dincolo de cartea ta? Nu este un bilanț tocmai pozitiv...

Rose-Marie Lagrave: Așa este... Evoluțiile politice pe care le evoci le-am văzut în desfășurare în anii 2000-2010. Unii studenți formați în Ateliere au intrat în politică și au făcut carieră (ambasadori, ministru al Culturii, consilieri ministeriali), uitând uneori științele sociale. Alții au devenit experți bine plătiți de organisme americane și *think-tank*-uri, care deja începeau să prolifereze. A fost o mare dezamăgire; am avut sentimentul unei abandonări sau al unei deturnări a Ateliereilor sau a școlii doctorale, care serviseră formării unor elite economice și politice, ceea ce nu fusese scopul lor. Majoritatea, însă, a asigurat continuitatea profesorală în universități, iar unii au condus facultăți sau centre, valorificând învățăturile primite.

Acest bilanț nu este pozitiv nici dacă reexaminăm modul de transmitere a cunoștințelor. Schimbul științific profund inegal între Est și Vest a produs dispariția, măcar temporară, a tradițiilor academice est-europene. Fără să ne dăm seama la acel moment, în numele unei vocații de a transmite științe sociale „universalizabile”, am impus un mod de a face și de a gândi științele sociale considerat legitim și de necontestat, când, de fapt, era vorba despre un registru particular, specific tradițiilor științifice franceze, ele însele produse ale unor confruntări internaționale multiple. Efectele acestei violențe simbolice și dispariția tradițiilor central-europene care au urmat nu au făcut obiectul unor discuții sau dezbateri, pentru că era interiorizată certitudinea „întârzierii” științelor sociale în PECO. După câțiva ani, a trebuit să reexaminez această perioadă a Europei Centrale pentru a percepe această violență simbolică ce, sub acoperirea transducerii cunoștințelor, discredita tradiții și alternative aflate în germene, pe care nu le-am apreciat la justa lor valoare. Este nevoie de o reflecție colectivă asupra predării științelor sociale în contexte politice și științifice inegale.

Patrick Fridenson: Da, ai dreptate să faci acest demers și să rămână scris. Sunt urme foarte semnificative ale atmosferei acelei epoci.

Pierre-Antoine a propus să abordăm cea de-a doua axă, cea a angajamentului tău feminist, din perspectiva care este a noastră astăzi, aceea a unei istorii instituționale și științifice a Școlii. Care sunt, pentru tine, aspectele esențiale în transformările pe care femeile le-au impulsionat ele însele în interiorul Școlii?

Angajamentul feminist

Rose-Marie Lagrave: Relația dintre femei și Școală este o întreagă istorie care încă trebuie scrisă! Când am ajuns la secția a VI-a, mai întâi ca *vacataire* (suplintoare) în 1972, apoi ca *chef de travaux* în 1974, militasem deja în MLF¹. Aveam, așadar, deja formată o sensibilitate pentru a observa și încerca să remediez inegalitățile de gen. Totuși, aveam o asemenea reverență față de Școală încât a aduce acolo militantismul feminist mi se părea de neconceput, la fel cum mi se părea de neconceput că Școala ar putea fi un spațiu în care se exercita o dominație masculină discretă, dar reală. Gândeam naiv că un mediu universitar dedicat analizei lumii sociale ar fi trecut „în mod natural” prin filtrul criticii reproducerea inegalităților de gen în propria sa structură.

Foarte repede am observat lipsa studiilor de gen și o inegalitate evidentă între bărbați și femei în accesul la gradul de director de studii. Trebuiau deci combinate două lupte: introducerea

1. MLF, Mouvement de la Libération des Femmes (Mișcarea Eliberării Femeilor), fondată în 1970, milita pentru libertatea femeilor de a dispune de propriul corp și critica societățile patriarhale.

studiilor de gen și mobilizarea pentru paritate profesională între bărbați și femei. Când am participat pentru prima dată la Adunarea Cadrelor Didactice (AE), după alegerea mea ca lector/conferențiar (*maîtresse de conférences*) în 1984, colegii bărbați formau o majoritate izbitoare. Erau foarte puține femei. La adunările electorale, eram întotdeauna câteva colege care apăram dosare depuse de candidate: Françoise Héritier, Christiane Klapisch, Lucette Valensi, Nicole Loraux, Marie-Elisabeth Handman, Nancy Green, Viviane Alleton. Îmi amin-tesc emoția paralizantă a primelor mele intervenții. Interveneam punctual, cu rezultate modeste și imprevizibile.

La începutul primului mandat al lui Jacques Revel, a avut loc o adunare electorală pentru alegerea a cinci *maîtresses de conférences*. Conform obiceiului, pe tablă erau afișate rezulta-tele comisiei electorale: după cele cinci nume masculine aflate în poziție eligibilă, urmau cinci nume feminine. M-am ridicat și i-am întrebat pe colegi ce observau. Toate disciplinele erau reprezentate, totul părea „în ordine”; erau complet orbi la distribuția pe sexe a candidaților. Nicio femeie nu a fost aleasă. A fost o lovitură prea dură. Devenea urgent să arătăm că Școala nu evita logica ordinii de gen, rezultatul unui mod de funcționare colectiv neinterogat. Dar a rămâne doar la acest diagnostic ne-ar fi scutit colectiv pe toți de responsabilitatea de a repro-duce, în deplină inconștiență, ordinea genurilor într-o instituție construită tocmai pe critica mecanismelor sociale. Astfel, un mic grup s-a reunit pentru a organiza o zi de reflecție asupra locului femeilor în Școală, zi la care Jacques Revel a participat și care a dat naștere unei anchete încredințate lui Isabelle Backouche, Christian Topalov, Olivier Godechot și Delphine Naudier. Concluziile erau clare: femeile erau numeroase la baza ierarhiei (ingineri, tehniciene, în poziții administrative), în timp ce bărbații – directori de studii – dominau pozițiile superioare. Această anchetă a avut efecte incontestabile asupra conștientizării instituționale, într-un moment în care lua formă legea Génisson privind paritatea profesională. Astăzi, paritatea este atinsă în rândul lectorilor, însă persistă un decalaj important în corpul directorilor de studii.

În paralel – și era esențial să menținem ambele dimensiuni, socială și științifică –, încă din 1974 începusem să lucrez cu istorice într-un seminar de istorie a femeilor, unde eram singura socioloagă. Erau acolo Christiane Klapisch, Arlette Farge, Michelle Perrot și altele...

Patrick Fridenson: ...și când enumeri aceste nume, se vede clar că era un seminar care depășea cadrul Școlii, deoarece Michelle Perrot era la Paris VII.

Rose-Marie Lagrave: Da, Michelle Perrot, împreună cu Pauline Schmitt-Pantel și Fabienne Bock, crease în 1973 la Paris VII un seminar de istorie a femeilor, iar Perrot și Farge au reunit apoi la EHESS mai multe cercetătoare, pe baza unor afinități electivă. Am publicat mai întâi un articol în *Annales*, apoi am participat toate la celebra *Histoire des femmes* în cinci volume, coordonată de Georges Duby și Michelle Perrot. Am învățat enorm de la colegele istorici, mai ales despre critica surselor, fiind însă surprinsă de prudența lor teoretică. Seminarul colectiv mi-a dat încredere pentru a-mi confirma reconversia din sociologia rurală în sociologia genului.

După alegerea mea ca director de studii în 1994, am început să coordonez teze și mi-am dat seama că eram aproape singura care coordona teze despre gen și feminism; și am observat că mulți colegi bărbați erau complet necunoscători în domeniu, fiind astfel prea indulgenți la susținerile tezelor de doctorat. În plus, creșterea cererii din partea studenților dezvăluia lipsa de specialiști în acest domeniu. Trebuia, așadar, să alegem noi colegi și să asigurăm formare în studii de gen, în ciuda reticențelor majorității profesorilor. Argumentul „ghetoului” era invocat obsesiv: se spunea că specializarea în studii de gen ar conduce la un cerc închis, steril. Însă acest argument nu se aplica ariilor culturale, școlilor de gândire sau altor grupări tematice. Împreună cu Éric Fassin, am prezentat de două ori consiliului științific o propunere de master în studii de gen. Respinsă o dată, a fost acceptată a doua oară ca „specialitate” în cadrul

masterului de sociologie în 2005, iar din 2019 ca mențiune completă „Studii de gen”, reunind istoria, sociologia și antropologia. Argumentul decisiv a fost întârzierea EHESS în raport cu universitățile americane. Odată cu crearea doctoratului, apoi în 2020 a unei Școli universitare de cercetare (EUR), acest efort și-a produs roadele – chiar dacă majoritatea coordonărilor de teze sunt asigurate de colegi CNRS, din cauza numărului redus de recrutări la EHESS în studii de gen.

Patrick Fridenson: Ca să fac o punte între primele două momente ale conversației noastre, îmi imaginez că în țările din Estul anilor 1990 trebuia să găsești la fel de mulți bărbați.

Rose-Marie Lagrave: A spune asta e încă prea puțin!

Patrick Fridenson: Dar, la vremea aceea, era o Școală de bărbați care te trimitea în academii ale bărbaților!

Rose-Marie Lagrave: Da, dar paradoxal a fost un avantaj: toți acei academicieni medaliați nu se temeau de mine, pentru că eram femeie. Credeau că mă pot manipula, dar am reușit să impun abordările în științele sociale practicate la Hautes Études.

Pierre-Antoine Fabre: Marc Augé a fost un fin tactician încredințându-ți această responsabilitate!

Rose-Marie Lagrave: Nu știu, dar anii mei în Europa Centrală au fost pentru mine de o bogăție extraordinară și am făcut această muncă cu pasiune.

Ar trebui poate să spunem un cuvânt despre expoziția dedicată celor 40 de absolvente ale Școlii, organizată la 40 de ani de EHESS, în 2015. Nu-mi amintesc cine a avut ideea, dar îmi amintesc munca intensă: 40 de interviuri și revizuirea lor – exact cum faceți voi astăzi! – și cele 40 de fotografii, dintre care Laurent Dappe, responsabil de comunicare și co-realizator al expoziției, a ales vreo treizeci. Interviurile, despre traiectorii atât de diverse precum cele ale Juliei Kristeva (fostă studentă a lui Barthes), ale lui Luce Irigaray sau Susan George, demonstrau densitatea și eficiența formării din Școală. Expoziția nu numai că ne-a ajutat să o cunoaștem mai bine pe Germaine Tillion, dar ne-a permis și să o redescoperim pe prima femeie diplomată a secției a VI-a a EPHE [École Pratique des Hautes Études] în 1952 și a doua femeie director de studii în 1962: Germaine Lebel. Bibliotecară după studii, ea a și condus Biblioteca de la Maison des Sciences de l’Homme până în 1968. Expoziția a fost un semn vizibil că femeile au „făcut” EHESS; ieșeau în sfârșit din umbră.

De la sindicalism la reflexivitate critică

Patrick Fridenson: Ultima parte a interviului privește sindicalismul în Școală [...]. Un sindicalism tradițional minoritar în mediul universitar și de cercetare, dar uneori majoritar în rândurile personalului administrativ și tehnic... Cum a fost pentru tine?

Rose-Marie Lagrave: Îmi amintesc foarte bine că, atunci când am intrat în 1972 ca *vacataire* la Centrul de Sociologie Rurală, era acolo Alain Carof. Carof era deja militant CFDT înainte de a intra în Centru. El a creat o secțiune SGEN-CFDT, la care s-au alăturat apoi Marie-Ange Schiltz, Emmanuel Terray, Jean-Claude Schmitt și Jean Andreau. [...]

Sindicatul majoritar era SNESUP, dar SGEN¹ s-a extins deoarece unii membri din personal au atras și cadre didactice, iar în cele din urmă am devenit majoritari printre sindicalizați – chiar dacă procentul total rămânea mic. SGEN s-a situat în prim-plan în două lupte importante. Prima, în 1984, când eram deja *maître de conférence*, a fost greva angajaților *hors-statuts*²,

1. SNESUP, sindicatul național al învățământului superior. SGEN, sindicat al diferitelor categorii de personal din învățământ.

2. Cercetători și cadre didactice „fără statut”, lucrând pe contracte de durată limitată (CDD), spre deosebire de „titulari” (CDI).

care a durat trei săptămâni. Îmi amintesc că unii profesori donau o parte din salariu pentru a sprijini greviștii. Furet era președintele [EHESS], dar era plecat în Statele Unite. René Marzocchi îl înlocuia. Îl sunase pe președinte cerându-i să revină. Furet s-a întors. Îmi amintesc celebrul „hol de la 54” [bd. Raspail], plin de lume. Stăteam în fața președintelui și a trebuit să iau cuvântul; în acea zi am crezut că mor de emoție, pentru că Furet era o prezență carismatică. Mai târziu ne-am trezit, Christine Messiant, încă o persoană și eu în biroul președintelui, iar acesta ne-a spus (citez din memorie): „Sunt 46 de hors-statuts; faceți-mi o listă cu ordinea de priorități după criteriile pe care le doriți”. Am stabilit diplome, vechime, servicii aduse...

Patrick Fridenson: Ai evocat o altă luptă?

Rose-Marie Lagrave: Da, care m-a marcat profund. Cea pentru *sans-papiers*, în 1998¹; erați amândoi acolo.

Pierre-Antoine Fabre: Cu Emmanuel Terray...

Rose-Marie Lagrave: Da, cu Terray, dar asta depășea cadrul strict sindical. Era mai degrabă în continuitatea mobilizărilor împotriva în Justițiilor sociale și a interdicțiilor politice, pentru solidaritatea cu cercetătorii și profesorii împiedicați să-și exercite liber profesia.

Mobilizarea în sprijinul colegilor polonezi după lovitura de stat din 1981 s-a făcut în jurul lui Jacques Le Goff și Jean-Claude Schmitt; realizasem un mare afiș *Solidarnosc* în negru și roșu.

La începutul „deceniului negru” din Algeria, l-am ajutat pe Pierre Bourdieu, președintele Comitetului de sprijin pentru intelectualii algerieni, să caute posturi pentru colegii constrânși să se exileze. Am contribuit și la un număr special despre „A gândi Algeria”.

Nu trebuie uitată nici ocuparea clădirii de la 96 Boulevard Raspail de către studenți. Alții sunt mai bine plasați pentru a povesti, dar m-a șocat profund modul în care unii colegi au disprețuit protestele lor. Chiar dacă se puteau critica metodele, ca profesori și cetățeni le datoram atenție și respect.

Pierre-Antoine Fabre: Unele acțiuni nu erau strict sindicale, dar ai reamintit lupta *hors-statuts*, care era una sindicală, apoi acele angajamente.

Rose-Marie Lagrave: Da, era ceea ce numeam convergența luptelor!

Patrick Fridenson: Au existat și alte mobilizări sindicale. Le poți evoca? Mă gândesc la episodul complex al transformării celor care ocupau posturi de *chef de travaux* în *maîtres de conférences* sau, în caz contrar, [retrogradați] ca ingineri, în 1990-1991. Mai fusese o asemenea transformare în 1973-1977, sub Jacques Le Goff. Ce s-a întâmplat în 1990-1991?

Rose-Marie Lagrave: Îmi amintesc acel moment, dar nu Marc Augé a făcut trierea. În decretul din 1989 privind statutul *maître de conférences* și al directorilor de studii și revalorizarea carierelor lor, se spunea că toți *chef de travaux* și preparatorii licențiați puteau candida la concursul pentru *maître de conférences*, cu condiția deținerea unui doctorat sau a unor lucrări considerate echivalente. Dar unii nu aveau doctoratul. O comisie a stabilit astfel că mulți *chef de travaux* deveneau ingineri. Puțini au devenit *maître de conférences*; unii s-au prezentat și nu au fost aleși, precum Véronique Nahoum-Grappe. Aici se deschide un alt subiect!

Și îmi amintesc altă discuție, apropiată: în momentul adoptării statutelor din 1975, prin care statul recunoștea autonomia EHESS. Atunci a avut loc o luptă pentru democratizarea statutelor, iar SGEN susținea votul tuturor categoriilor de personal, în timp ce totul se baza până atunci pe Adunarea cadrelor didactice, pe Consiliul științific și pe Consiliul de administrație.

Și încă o altă luptă, privind masterele. Marc Augé, de exemplu (nu mai era președinte), nu voia mastere, de teamă că Școala va vira spre modelul universitar. Era atașat cercetării „prin cercetare”, cu doctoranzi, dar fără cicluri anterioare. Alții, printre care și eu, precum și SGEN,

1. „Sans papiers” (fără acte), imigranți ilegali, în apărarea cărora a existat o mare mobilizare, în special la EHESS.

apăram introducerea masterelor, considerând că EHESS trebuie să participe la democratizarea studiilor superioare. Era începutul primului mandat al lui Jacques Revel – o perioadă dificilă între fostul și noul președinte...

Pierre-Antoine Fabre: Cum ai defini sindicalismul într-o instituție ca a noastră, pornind de la aceste situații diverse?

Rose-Marie Lagrave: Este un sindicalism de revendicare față de stat, prin Ministerul Educației și Cercetării, pentru obținerea de posturi, pentru garantarea libertății de expresie, pentru egalitatea șanselor, dublat de un sindicalism de contraputere față de președinția Școlii. Funcția sindicatului este de a exercita o reflexivitate critică asupra dreptății și nedreptății, asupra condițiilor sociale ale muncii, a discriminărilor și micilor umilințe tăcute care otrăvesc relațiile cotidiene. În timpul misiunii mele de mediere (2006-2011), am constatat cât de mulți colegi administrativi și chiar cadre didactice sufereau de lipsă de recunoaștere instituțională. Sindicatul joacă un rol de supapă de siguranță și gardian, obligând Școala să se privească critic. Dar nu o face suficient; adesea se mulțumește cu auto-felicitări, fără a vedea inegalitățile create între studenți, discipline, colegi – în timp ce cercetările noastre denunță aceste inegalități în alte lumi sociale. A practica o critică sindicală asupra instituției înseamnă a o face să trăiască și să evolueze. În contextul actual, rolul sindicatelor este mai necesar ca oricând, în fața atacurilor la libertatea de expresie și a efectelor birocratizării și financiarizării programelor de cercetare. Aceste critici nu contrazic deloc adevărată pasiune față de Școală, pe care eu am avut-o.

Pierre-Antoine Fabre: Aflu de la tine despre discursul critic al SGEN asupra alegerii președintelui prin Adunarea [cadrelor didactice de la EHESS]. Este un subiect recurent și niciodată rezolvat, dar nu știam că sindicatul jucase un rol. Se evocă adesea colegii din CNRS, purtători ai unui discurs polemic despre Adunarea electorală...

Patrick Fridenson: Un lucru e sigur: reflexivitatea în și asupra Școlii, limitele și forțele ei, este în centrul cărții pe care o construim în acest Atelier!

Rose-Marie Lagrave: E minunat; dar insist că reflexivitatea critică nu trebuie rezervată doar evoluției disciplinelor, ci și funcționării instituției. Trebuie să se acorde atenție componenței grupurilor de reflecție, astfel încât acestea să nu fie rezultatul unei cooptări închise, ci formate pe baza diferențelor și conflictelor. Trebuie creată și încrederea pentru o vorbire critică care să nu fie percepută ca opoziție față de instituție.

Patrick Fridenson: Da, Rose-Marie! Propun să ne oprim aici...

Rose-Marie Lagrave: Da, dar aș vrea să revin la un detaliu despre Europa de Est. Am auzit de curând că președintele nostru a anunțat redeschiderea cafenelei de la „54” (bd. Raspail). Pentru studenții din Est, cafeneaua a fost și este un loc de memorie vie. Ea a creat efectul de grup și solidaritatea dintre studenți. Toți vorbesc încă despre ea! Nu trebuie subestimat impactul spațiilor de sociabilitate asupra moralului și muncii studenților.

Pierre-Antoine Fabre: Iată-ne întorși la începutul interviului! Îți mulțumim enorm pentru tot ce ne-ai împărtășit! Și pe curând!

AUPELF-UREF
ÉCOLE DOCTORALE RÉGIONALE CENTRE EUROPÉENNE
Année universitaire 1996-1997

Cours du premier trimestre

4-5-6 novembre 1996	Rose Marie Lagrave, EHESS, <i>Les exigences d'un D.E.A.</i>
11-12-13 novembre 1996	Daniel Barbu, Université de Bucarest, <i>Nouvelle histoire, nouvelles méthodes en histoire et sciences sociales</i>
18-19-20 novembre 1996	Khadihatoulah Fall Université Laval, <i>L'analyse du discours</i>
25-26-27 novembre 1996	Bogumil Koss, Université Laval, <i>Etudes culturelles</i>
2-3-4 décembre 1996	Alexandre Fol, Université de Sofia, <i>Figures et situations dans la culture antique</i>
9-10-11 décembre 1996	Daniel Fabre, EHESS, <i>Anthropologie des rites</i>
16-17-18 décembre 1996	Rose Marie Lagrave, EHESS, <i>Travail en groupe et tutorat individuel</i>

Cours du deuxième trimestre

6-7-8 janvier 1997	Guy Mercier, Université Laval, <i>Les conditions mythologiques de l'urbanisme contemporain</i>
13-14-15 janvier 1997	Jacques Mathieu, Université Laval, <i>La mémoire dans la culture</i>
20-21-22 janvier 1997	Laurier Turgeon, Université Laval, <i>La recherche interculturelle</i>
27-28-29 janvier 1997	Nicole Lapierre, CNRS-EHESS, <i>Mémoire et transmission : quête, enquête écriture</i>
3-4-5 février 1997	Christophe Prochasson, EHESS, <i>Histoire politique du contemporain.</i>
10-11-12 février 1997	Christian Topalov, EHESS, <i>La ville des sciences sociales.</i>
17-18-19 février 1997	Karol Modzelewski, Université de Varsovie, <i>L'Europe barbare : structures des sociétés tribales germaniques et slaves.</i>
24-25-26 février 1997	Alban Bensa, EHESS, <i>Les pratiques de l'anthropologie : du terrain à l'écriture</i>
3-4-5 mars 1997	Vera Moutaftchieva, Académie des Sciences de Bulgarie, <i>Histoire politique de l'empire ottoman dans les Balkans</i>
10-11-12 mars 1997	Renée Bilodeau, Université Laval, <i>Objectivité en sciences et valeur de la connaissance</i>
17-18-19 mars 1997	Sylvie Poirier, Université Laval, <i>Histoire de la pensée anthropologique</i>
24-25-26 mars 1997	André Godin, CNRS-EHESS, <i>Histoire et anthropologie religieuses : perspectives comparatives</i>
31 mars-1er-2 avril 1997	Rose Marie Lagrave, EHESS, <i>Travail en groupe et tutorat individuel</i>

Cours du troisième trimestre

5-6-7 mai 1997	Hanna Zaremska, Université de Varsovie, <i>Faire l'histoire sociale au Moyen-Age</i>
12-13-14 mai 1997	Ivaïlo Znepolski, Université de Sofia, <i>Crise de l'identité individuelle et collective dans la période de transition</i>
19-20-21 mai 1997	Anne-Marie Losonczy, Université de Neuchâtel, <i>Anthropologie du patriotisme</i>
26-27-28 mai 1997	Gérard Noiriel, EHESS, <i>Immigration et question nationale : approche historique et sociologique</i>

Les séminaires se tiennent les lundi, mardi, mercredi de 9 heures à 13 heures
dans les locaux de l'AUPELF-UREF

1 rue Schitu Magureanu

Bucarest

Tél : 00.401.312 20 14 Télécopie : 312 16 66

